

Makale Gönderim Tarihi: 11.03.2019 Makale Kabul Tarihi: 15.05.2019

Araştırma Makalesi

HAKİKATİN TÜMÜNÜ TEKELİNDE GÖRMEK YA DA MEZHEBİ DİN EDİNMEK *

Mehmet KUBAT **

Öz

İtikadî-siyasî mezheplerin, fikirlerini Kur'ân ve Sünnet'e onaylatma gereği duydukları ve duruşlarını tahkim etmek için nassları görüşlerinin yardımına çalıştıkları bir gerçektir. Mezhebin kendi yorumunu nasslara dayandırması, Kur'ân ve Sünnet'e onaylatması tabii bir hâdisedir. Ancak problem teşkil eden husus, mezhebin kendi yorumunu "mutlak hakikat" kabul edilip hakikatin tümünün kendi tekelinde olduğunu savunmaya başlaması ve böylece mezhebî yorumu din yerine ikame ederek kendi dışındaki bütün mezhepleri "din dışı" ilan etmesi ve İslâm dairesinin dışına çıkarmaya çalışmasıdır. Nassları kendi mezhebî görüşleri doğrultusunda yorumlayan ve yaptıkları yorumu "mutlak hakikat" kabul eden mezheplerin başında Hâricîler, Şîa ve Mu'tezile gelmektedir. Bu mezhepler kadar aşırı dozda olmasa da Ehl-i Sünnet mensuplarının da zaman zaman kendi mezhebî yorumlarını hakikatin yegâne ölçüsü ilan ettikleri dikkatlerden kaçmamaktadır. Her ne kadar Sünnî âlimler, teoride Ehl-i kiblede saydıkları mezhep mensuplarını Müslüman kabul etmiş ve onları İslâm dairesinin dışına çıkarmayıp kardeş saymış olsalar da pratikte tersi bir tutum takınmışlardır. Ehl-i Sünnet'in, diğer mezhepleri "ehl-bid'at" veya "ehl-i dalâlet" gibi tanımlamalarla kategorize ettiği, sapkın ilan ederek tekfir ettiği ve böylece İslâm dairesinin dışına çıkardığı birçok örnek gösterilebilir. Bu makalede kendi yorum biçimlerini hakikatin tek ölçüsü kabul edip din yerine ikame eden mezheplerin görüşlerinden örnekler aktarılacak ve bu tutumun negatif yönlerine işaret edilecektir.

Atıf: Kubat, Mehmet. "Hakikatin Tümünü Tekelinde Görmek Ya Da Mezhebî Din Edinmek". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24:1 (2019): 1-28.

* Bu çalışma yazarın *Uluslararası İslam ve Yorum Sempozyumu I*'de "Yorumun 'Mutlak Hakikat' Kabul Edilmesi ya da Mezhebin Dine Dönüştürülmesi" (8-10 Mayıs, Malatya, 2017) başlığıyla sunduğu tebliğin ilave ve çıkarımlarla genişletilerek yeniden düzenlenmiş ve makale formatına dönüştürülmüş halidir.

** Prof. Dr. İnönü Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslâm Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı Başkanı, e-posta: mehmet.kubat@inonu.edu.tr.

Anahtar Kelimeler: *Mezhep, Mezhebî Yorum, Mutlak Hakikat, Tekfir, Öteki.*

Monopolizing The Whole Truth or Converting Sect Into Religion

Abstract

It is a fact that the sects felt the need to verify their standpoints via Qur'an and the Sunnah, and to strengthen their views, they have tried to interpret *Qur'an and Sunnah texts* in the direction of their own perspectives. Its only natural for a sect to base its interpretation on Qur'an and Sunnah. The problematic point occurs when a sect regards its own interpretation as the absolute truth and starts to act like it owns the monopoly of truth. Thus, the sect's interpretation starts to be taken as a religious principle and that particular sect labels other sects as "non-religious" by trying to make them seen as outside of Islam. Kharijite, Shia and Mu'tazilah are the foremost among the Islamic sects which interpret Quranic verses according to their own ends and acknowledge their interpretation as the "absolute truth". Although not as extreme as these sects, scholars of the Ahl al-Sunnah also occasionally declare their own sectarian interpretations as the only measure of truth. Although Sunni scholars accepted other sects as Muslims and regarded them as brothers in theory, they practically opposed them. Many examples can be shown that the Ahl al-Sunnah categorized other sects with definitions such as "ahl-bidat " or "ahl-dalalat" declaring it as a heretic and thus taking it out of the Islamic circle. In this article, examples from the views of the sects which accept their own forms of interpretation as the only measure of truth and substitute for religion will be presented and negative aspects of this attitude will be pointed out.

Key Words: *Sect, Sectarian Interpretation, Absolute Truth, Repetition, Non-Religious.*

Giriş

İslâm'ın ilk döneminden itibaren, bilhassa itikadî-siyasî mezheplerin, duruşlarını tahkim etmek, kendilerini haklı göstermek ve muhaliflerini ilzam etmek için âyet ve hadisleri görüşlerinin yardımına çağırdıkları bir gerçektir. Her fırka görüşlerinin doğruluğunu ispat etmek için nassları kendi bakış açısı istikametinde yorumlamaya çalışmış ve mezheplerine meşruiyet alanı oluşturmak için fikirlerini Kur'ân ve Sünnet'e onaylatma gereği duymuştur.¹

Her mezhebin, fikirlerinin sağlam dayanakları olduğunu kanıtlamak için kendi yorumunu nasslara dayandırması yani kendi yorumunu Kur'ân ve Sünnet'e onaylatmaya çalışması tabii bir hâdisedir. Zira mezhebin türedi olmadığını kanıtlamak ve varlığını ya da hayatiyetini sürdürmesi için bu yola

¹ Muhammed el-Behiy, *İslâm Düşüncesinin İlahî Yönü*, çev. Sabri Hizmetli, Ankara, 1992, s. 42-43; Krş. Mehmet Kubat, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Kitap Dünyası Yay., İstanbul, 2017, s. 17-21.

başvurmaya hakkı vardır. Ancak tabî olmayan ve problem arz eden husus, mezhebin kendi beşerî yorumunu “mutlak hakikat” kabul edilip hakikatin tümünün kendi tekelinde olduğunu varsayması, böylece mezhebi yorumu ilâhî menşeli din yerine ikame ederek kendi dışındaki bütün mezhepleri ötekileştirmesi, dışlaması ve “din dışı” ilan etmesidir.²

Hem Kur’ân’a hem de Sünnet’e sarılarak nassları kendi mezhepleri doğrultusunda yorumlayan ve duruşlarını tahkim amacıyla yaptıkları yorumu “mutlak hakikat” kabul eden mezheplerin başında Hâricîler, Şîa ve Mu’tezile gelmektedir. Hâricîler, Şîa ve Mu’tezile kadar aşırı olmasa da Ehl-i Sünnet mensuplarının da zaman zaman kendi mezhebî yorumlarını hakikatin yegâne ölçüsü ilan ettiği, nassları sübjektif kriterlere bağlı kalarak yorumladığı dikkatlerden kaçmamaktadır. Her ne kadar Sünnî âlimler, teoride Ehl-i kible mensuplarını Müslüman kabul etmiş ve onları İslâm dairesinin dışına çıkarmayıp kardeş saymış olsalar da pratikte tersi bir tutum takınmışlardır. Ehl-i Sünnet’in, diğer mezhepleri “ehl-bid’at” veya “ehl-i dalâlet” gibi tanımlamalarla kategorize ettiği, sapkın ilan ederek tekfir ettiği ve böylece İslâm dairesinin dışına çıkardığı birçok örnekle ispatlanabilir.

Bu makalede ele aldığım konuların bir kısmını daha önce *Uluslararası İslâm ve Yorum Sempozyumu I*’de “Yorumun “Mutlak Hakikat” Kabul Edilmesi ya da Mezhebin Dine Dönüştürülmesi” başlığıyla tebliğ olarak sunmuştum.³ Daha sonra konuyu daha ayrıntılı olarak ele alma imkânım oldu. Bu bağlamda mezheplerin kendilerine meşruiyet alanı oluşturmak için nasıl hakikatin tümünü kendi tekellerinde göstermeye çalıştıklarına ve böylece mezhebi dine dönüştürdüklerine dair çalışmaya birçok örnek ilave ettim. Böylece sunduğum tebliğden daha farklı yeni bir metin ortaya çıkmış oldu. En son yaptığım bazı ilave ve çıkarımlarla tebliği geliştirip makale formatında yeniden düzenleyerek yayınlamaya karar verdim.

Bu tebliğde önce mezhep-din ilişkisinden söz edilecek, daha sonra da en çarpıcı örnekler üzerinden hakikatin tümünü tekelinde gören itikadî mezheplerin kendi beşerî yorumlarını din yerine ikame etmelerinin doğurduğu zararlı sonuçlara işaret edilecektir.

² Krş. Kubat, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 20-21.

³ Mehmet Kubat, “Yorumun “Mutlak Hakikat” Kabul Edilmesi ya da Mezhebin Dine Dönüştürülmesi”, *Uluslararası İslâm ve Yorum Sempozyumu I*, 8-10 Mayıs, Malatya, 2017, C. 1, ss. 317-333.

1. Din ve Mezhep Kavramlarının Anlam Alanları

1.1. Din Kavramının Anlam Alanı

Lügatte "örf, âdet, millet, şeriat, hâkimiyet, itaat, mükâfat, ceza ve hesap" gibi anlamlara gelen *din* kelimesi,⁴ Kur'ân-ı Kerîm'de özel anlamda İslâm için kullanılmıştır. "*Kuşkusuz Allah katında hakiki din İslâm'dur*"⁵ âyetinde bu anlamda vârid olmuştur.

Genel anlamda ise din, İslâm dışındaki bütün dünya görüşleri, inanç sistemleri,⁶ hatta "*Sizin diniz size benim dinim banadır*" âyetinde ifade edildiği üzere pagan inançlar için kullanılmıştır.⁷

Semavî dinler ilâhî kaynaklıdır. İlâhî kaynaklı dinlerin öğretileri tartışılmaz ve peygamberler tarafından tebliğ edilen dinin ilkeleri usa vurulamaz. Ancak peygamberlerin vefatından sonra dinin öğretileri müntesipleri tarafından çeşitli sebeplerle tartışma alanına çekilmiş ve farklı yorumlanmıştır. Böylece en genel anlamda *mezhep* olarak nitelenen farklı oluşumlar, farklı dinî anlayışlar ve farklı zümreleşme faaliyetleri ortaya çıkmıştır.⁸

1.2. Mezhep Kavramının Anlam Alanı

Kelime olarak "gitmek" anlamındaki "z-h-b" kökünden hem master hem de "gidecek yer ve yol" manasında mekân ismi olan *mezhep* kelimesi, terim olarak "dinin aslı veya fer'î hükümlerinin dayandığı delilleri bulmakta ve bunlardan hüküm çıkarıp yorumlamakta otorite sayılan âlimlerin ortaya koyduğu görüşlerin tamamı veya belirledikleri sistem" diye tanımlanabilir.⁹

Buna göre *mezhep*, "dinin inanç esaslarını veya amelî/fikhî hükümlerini anlama ve yorumlama konusunda kendine özgü yaklaşımlara sahip düşünce sistemi; bu yaklaşımlar etrafında meydana gelen ekolleşmenin ürünü olan ilmî veya fikrî birikimi" ifade eder. Yani *mezhep*, yeni bir din olmayıp, bir dini benimseyen toplumların özellikleri sonucu kazandıkları

⁴ Râğîb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kurân*, İstanbul, 1986, s. 253; Seyyid Şerîf el-Cürcânî, *Kitâbu't-Ta'rifât*, Kahire, Trs., s. 103; Günay Tümer, "Din", *DİA*, İstanbul, 1994, c. XIX, s. 313-315.

⁵ Âl-i İmrân, 3/19.

⁶ Krş. Bakara, 2/256; Âl-i İmrân, 3/14, 19, 83, 85; Nisa, 4/125, 146; Tevbe, 9/29; Sâf, 61/9.

⁷ Kâfirûn, 109/6.

⁸ Krş. Kubat, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 259.

⁹ Ebû'l-Fadl Cemaluddîn Muhammed b. Mukerram İbn Manzûr, *Lisânul-Arab*, Kum, 1405, c. I, s. 393; Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb el-Firûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Beyrut, 1987, s. 111; İlyas Üzümlü, "Mezhep", *DİA*, c. XXIX, s. 526; Krş. Kubat, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 47 vd.

beşerî formlardır.¹⁰

Her ilâhî/semavî dinin başlangıçta bir ana bünyesi bulunur. Bir peygamber yahut kurucu önder etrafında toplanan ve öncülük yapan çekirdek dindarlar topluluğunun tebliğ ve gayretleriyle ilk halka genişler. Topluluk, bir topluma dönüşür. Sonra da bazen peygamber ve önderin sağlığında ama çoğu defa onların ölümünden sonra fikir ve amelde farklılaşmalar başlar, böylece ilk ayrılıklar zuhur eder¹¹ ki, bu ayrılıklar mezhepleri doğurur.

İslâm dininin doğuşu ve gelişiminde de benzer bir sosyolojik seyir izlenmiştir. İslâm'ın peygamberi olan Hz. Muhammed (s.a.v.) hayatta iken Müslümanlar arasında itikadî, sosyal ve siyasî bir ayrılık baş göstermemiştir. Vahyin indiriliş sürecinin devam ediyor olması, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in müminlerin arasında bulunması, bizzat onları irşat etmesi, dinî ve siyasî problemleri bizzat çözmesi, hayatın her sahasında mü'minlere önderlik etmesi, mezhepleşmeyi ortaya çıkaracak denli köklü ihtilâfları önlemiştir.

Müslümanlar arasında mezhepleşmeyi doğuracak denli köklü ve ciddi toplumsal ayrılıkların, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in vefatından sonra, bilhassa Hz. Osman (s.a.v.)'in şehid edilmesiyle birlikte başlayan iç karışıklıklar ve Hz. Ali (r.a.)'nin hilâfeti esnasında baş gösteren Cemal, Siffin ve Nehrevân savaşları esnasında ortaya çıktığı görülmektedir.

Genel anlamda ilâhî/semavî dinler ile mezhepleri arasındaki sosyolojik bağlantı bu şekilde olmakla birlikte İslâmiyet ile İslâm mezhepleri arasındaki sosyolojik bağlantının da bundan çok farklı olduğu söylenemez.

İlahî dinlerin mezhepleri, din değil, beşerî oluşumlardır. Mezhepler, ilâhî kaynaklı vahyin ve nebevî öğretilerin yani ilâhî/semavî dinlerin yorumlanış farklılıklarından doğarlar. Dolayısıyla asla ilâhî/semavî dinin yerine ikame edilemezler. Bu yönüyle mezhepler, beşerî unsurlardır ve asla ilâhî/semavî dinin kendisi değildir. Mezhepler, her dinin tarihinde yaşanan tarihsel birer olgudur. Bu nedenle mezhepler, din farklılığını değil, yaklaşım farklılığını ifade ederler. Mezhepler, asla dinin özünü teşkil etmezler. Bu bağlamda mezheplerin, İslâm ile özdeşliği veya ayniliği de söz konusu değildir. Dolayısıyla hiçbir İslâmî mezhep, İslâm diniyle, İslâm dininin aslıyla özdeşleştirilemez.¹²

¹⁰ Üzümlü, "Mezhep", *DİA*, c. XXIX, s. 527.

¹¹ Mehmet Ali Büyükkara vdğ., *İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. (Ed. Mehmet Ali Büyükkara), Eskişehir, 2010, s. 18.

¹² Krş. Hasan Onat vdğ., *İslâm Düşünce Ekolleri Tarihi*, (İLİTAM, Akuzem Yayınları), Ankara, 2006, s. 15 vd.; Saffet Sarkaya, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*, İstanbul, 2017, s. 16.

2. Mezhebî Yorumun Din Yerine İkame Edilmesi ve Doğurduğu Sonuçlar

Yukarıda vurguladığımız üzere, her mezhebin kendi yorumunu nasrlara dayandırması, Kur'ân ve Sünnet'e onaylatması tabîi bir hâdisedir. Ancak tabîi olmayan ve tehlike arz eden husus, mezhebin kendi beşerî yorumunu "mutlak hakikat" kabul edilip hakikatin tümünün kendi tekelinde olduğunu savunmaya başlaması ve böylece mezhebî yorumu ilâhî olan ve hiçbir şekilde tartışma alanına dâhil edilemeyen din yerine ikame ederek kendi dışındaki bütün mezhepleri "din dışı" ilan etmesi ve dışlamasıdır.

Ehl-i Sünnet dışındaki mezheplerin kâhir ekseriyeti, kendi mezhebî yorumlarını din yerine ikame ederek kendi dışındaki herkesi ötekileştirip dışlayan bir duruşu sahiplenmiştir. Bu tavrı benimseyen mezheplerin başında Hâricîler, Şîa ve Mu'tezile gelmektedir. Her üç mezhep, nasları kendi görüşleri doğrultusunda te'vîl ederek ulaştıkları yorumu "mutlak doğru", kendi görüşleri dışındaki yorumları ise "mutlak yanlış" saymışlardır.

Bu çalışmada biz, ilk olarak İslâm dünyasında "fâsit te'vîl" in kapısını aralayan Hâricîlerin naslara fâsit anlamlar vererek iman-küfür görüşlerini nasıl tesis ettiklerini ve bu düşünceden kalkarak kendi görüşlerini benimsemeyen dindar Müslümanları nasıl kâfir sayıp dışladıklarını tespit etmeye çalışacağız.

İkinci olarak Şîilerin âyet ve hadisleri nasıl bâtınî bir yoruma tabi tutarak imâmetle ilişkilendirip bağlamından kopardıklarını ve bu tutumlarıyla nasıl bir trajediye sebebiyet verdiklerini örneklerle aktaracağız.

Üçüncü olarak da nasları "Usûl-i Hamse: Beş Esas" prensipleri çerçevesinde yorumlayan Mu'tezile'nin kendi yorumunu nasıl hakikatin yegâne ölçüsü kabul edip diğer yorumları küçümsediğini ve dışladığını ortaya koymaya çalışacağız.

En nihayetinde ise nasları yorumlamada diğer mezhepler kadar katı olmasalar da, Ehl-i Sünnet mensuplarının Kur'ân ve Sünnet metinlerini nasıl kendi mezhebî görüşleri doğrultusunda yorumladıklarını ve bu yolla diğer mezhepleri nasıl ötekileştirdiklerini örnekler üzerinden tespit etmeye çalışacağız.

2.1. Hâricîler

Nasları kendi mezhebi görüşleri doğrultusunda yorumlayan ve duruşlarını tahkim amacıyla yaptıkları yorumu "mutlak hakikat" kabul eden mezheplerin başında Hâricîler gelmektedir.

İslâm dünyasında *lafızcı* veya *literal okumanın* başlatıcıları¹³ sayılan Hâricîler, bu okumanın sonucunda nasları yoruma tâbi tutmuşlar ve kendi yorumları ile Allah'ın kastının aynı olduğu konusunda zerre kadar bir şüphenin olmadığına inanmışlardır. Nitekim Hâricîler, dinî değer, sembol ve kavramları kendi mezhebî anlayışları doğrultusunda yorumlamış ve bu yorumun Allah'ın muradı ile birebir aynı olduğunu savunmuşlardır.¹⁴

İslâm dünyasında "fâsit te'vil" in kapısını ilk olarak aralayan mezhep mensupları Hâricîlerdir. Onlar, naslara fâsit anlamlar vererek, başta iman-küfür görüşleri olmak üzere, fikirlerini tesis etmiş ve bu düşünceden yola çıkarak kendi görüşlerini benimsemeyen bütün dindar Müslümanları tekfir edip dışlamışlardır.

Hâricîler, Allah yerine insan hakemlerin kararını kabul etmesinden ötürü Hz. Ali (r.a.)'yi tekfir etmişlerdir.¹⁵ Onlar bu görüşlerini şöyle temellendirmişlerdir:

Hâricîlere göre, Yüce Allah, Hucûrât Sûresi'nde vârid olan " فَعَاتِلُوا آلِيَّ " Allah'ın buyruğuna dönünceye kadar haddi aşan/saldıran tarafla savaşın"¹⁶ âyetiyle "bağy ehli" ile savaşmayı emretmişken, Hz. Ali (r.a.), tersi bir tutumla, onlarla savaşmayı terk ederek, işi *hakemlere* havale etmiştir. Bu yüzden Mâide Sûresi'nde geçen " وَمَنْ لَّمْ يَحْكَمْ بِمَا " Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyenler, kâfirlerin ta kendileridir"¹⁷ âyeti hükmünce kâfir olmuştur.¹⁸

Hâricîler, bu ve Kur'ân'da vârid olan benzer diğer âyetleri sözünü ettiğimiz "fâsit te'vil" e tabi tutarak, önce *büyük günah* işleyen kimseleri küfürle itham ettikleri halde, sonra tekfir kavramının anlam alanını genişleterek kendileri dışında kalan bütün Müslümanları kâfir ilan etmişlerdir.¹⁹ Bu düşüncelerinin neticesi olarak önce Hz. Osman, Muaviye ve

¹³ Krş. Behiy, *İslâm Düşüncesinin İlahî Yönü*, s. 71 vd.

¹⁴ Krş. Kubat, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 99-124.

¹⁵ Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzi, *Telbîsu İblîs*, Kahire, ts., s. 98; Ebu'l-A'la el-Mevdudî, *İslâm'ın İlk Döneminde Siyasî Düşünce*, Çev. Aydın Ünlü, (*İslâm Düşüncesi Tarihi* içinde), İstanbul, 1990, c. II, s. 293.

¹⁶ Hucurât, 49/9.

¹⁷ Maide, 5/47.

¹⁸ Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *Makalâtü'l-İslamiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, Nşr. Helmut Ritter, Weisbaden, 1980, s. 452; Ebû Muzaffer el-İsferâyîni, *et-Tabsîr fi'd-Dîn*, Nşr. M. Zâhid el-Kevserî, Beyrut, 1983, s. 45 vd.; Ethem Ruhi Fiğlalı, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, Ankara, 1993, s. 90.

¹⁹ Krş. Abdulkahir el-Bağdadî, *el-Fark Beyne'l-Firak*, Beyrut, ts., s. 24, 72 vd.; Abdülkerîm eş-Şehristânî, *el-Mîlel ve'n-Nihal*, Beyrut, 1986, c. I, s. 114 vd.; Ethem Ruhi Fiğlalı, "Hâricîler", *DİA*, c. XVI, s. 169; Onat, *99 Soruda İslâm Mezhepleri*, By., Trs., s. 21 vd.

Hiz. Ali'ye isyan etmiş,²⁰ sonra da Hiz. Ali (r.a.) ve taraftarları ile Muaviye'nin taraftarlarını, Cemel ve Siffin savaşlarına katılanların hepsini, hakemleri, hakemlerin verdiği hükmü kabul eden herkesi ve bütün günahkârları kâfir saymışlardır.²¹

İman-küfür görüşlerinin temel referanslarından biri olan " *إِنَّ الْحُكْمَ إِلَّا لِلَّهِ*: *Hüküm ancak Allah'a aittir*"²² âyet ifadesi, Hâricîlerin dilinde kararı *kılıca* verdirmekten başka bir anlama gelmemekteydi. Onlar, "*kılıcın hükmünden başka hüküm yoktur*" manâsına kullandıkları *Kur'ân'ın hükmünden başka hüküm yoktur* sloganı ile kendileri gibi düşünmeyen bütün Müslümanları tekfir ederek onların kanlarını dökmeyi helâl saymışlardır.²³ Hâriciler, yalnız yetişkinleri değil, Müslümanların kadınlarını ve bülûğa ermemiş çocuklarını dahi öldürmüş,²⁴ kendi gruplarından olmayan Müslümanların mallarını ganimet saymış, daha da ileri giderek Müslümanları köleleri kabul etmişlerdir.²⁵

Bu âyetlerden yola çıkan Hâricîler, meşru halife Hiz. Ali (r.a.)'ye başkaldırmış, onu ve bütün Müslümanları tekfir etmiş ve bu inancın neticesinde gerçek bir trajediye sebebiyet vermişlerdir.²⁶ Nitekim Hâricîler, bu tavırlarıyla Müslümanlar arasında Nehrevân savaşının meydana gelmesine zemin hazırlamış, binlerce Müslümanın kanının akmasına sebep olmuşlardır. Yalnızca Nehrevân savaşında on iki bin kişinin kılıçtan geçirilmesine sebebiyet vermişlerdir.²⁷

Hâricîler, dinî hassasiyeti, yüce şahsiyeti, ilmi, adâleti, ahlâkı ve dürüstlüğü, kısacası sergilediği kişilik profiliyle İslâm ümmetinin yakından tanıyıp takdir ettiği meşru halife Hiz. Ali (r.a.) gibi yüce bir zatı kâfir görerek

²⁰ Krş. Ammar et-Talibî, *Ârâu'l-Havârici'l-Kelâmiyye*, Cezayir, 1978, c. I, s. 105.

²¹ Bkz. Eş'arî, *Makalatu'l-İslâmiyyîn*, s. 125; İsferyânî, *et-Tabsîr fi'd-Dîn*, s. 45; A. Mustafa Nevin, *İslâm Siyasî Düşüncesinde Muhalefet*, Çev. Vecdi Akyüz, İstanbul, 1990, s. 63; Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, İstanbul, 2011, s. 84 vd.

²² Yusuf, 12/40, 67.

²³ İrfan Abdulhamid, *Dirasât fi'l-Fırak ve'l-Akâidi'l-İslâmiyye*, Beyrut, 1984, s. 97.

²⁴ Krş. Bağdadî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s. 75 vd.

²⁵ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm, *el-Fisal fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*, Beyrut, ts., c. II, s. 115; Toshihiko İzutsu, *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*, Çev. Selahaddin Ayaz, İst., 1984, s. 16; Ahmet Akbulut, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri*, İstanbul, 1992, s. 286

²⁶ Krş. İlhami Güler, "Reel Politikada Dinî Değer, Kavram ve Sembollere Atıfta Bulunmanın Doğurduğu Sorunlar", *İslâmiyât*, sayı: 3, Ankara, 2000, c. III, s. 61.

²⁷ Bkz. Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, Thk. Ali Şîrî, Kum, 1413, c. I, s. 69 vd.; Mehmed Said Hatiboğlu, *Hazreti Peygamber'in Vefatından Emevîlerin Sonuna Kadar Siyasî-İctimâî Hadiselerle Hadis Münasebeti*, (Basılmamış Doçentlik Tezi), Ankara, 1967, s. 34; Abdulhamid, *Dirasât fi'l-Fırak ve'l-Akâidi'l-İslâmiyye*, s. 98.

önce onunla Nehrevan'da savaşmış,²⁸ daha sonra da onu bir suikast ile öldürmüşlerdir. Malûm olduğu üzere Hz. Ali'yi öldüren İbn Mülcem bir Hâriciydi.²⁹

2.2. Şîa

Hem Kur'ân'a hem de Sünnet'e sarılarak nasları kendi mezhebi inançları doğrultusunda yorumlayan ve duruşlarını tahkim amacıyla yaptıkları yorumu "mutlak hakikat" kabul eden mezheplerden bir diğeri Şîa'dır.³⁰

Malum olduğu üzere Şîiliğe özgün niteliğini kazandıran husus *imâmettir* ve Hz. Ali (r.a.)'nin Kur'ân ve Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından imâm tayin edildiği meselesi Şîilik düşüncesinin ana mihverini oluşturur. Hz. Ali (r.a.)'nin imâmetinin nassla sabit olduğunu iddia eden Şîiler,³¹ imâmeti dinin en önemli esası kabul etmişlerdir.³² Şîi âlimler, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in vefatından sonra Hz. Ali (r.a.)'nin, açık (zâhir) nass ve gerçek bir tayinle imâm olarak belirlendiğini iddia etmişlerdir.³³ Şîilerin bu konuda dayandıkları birçok âyet ve hadis bulunmaktadır. Biz bu naslardan birkaç örnek vererek konuyu vuzuha kavuşturmak istiyoruz:

Şîilere göre, " *إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ*: Sizin dostunuz ancak Allah'tır, Resûlüdür ve Allah'ın emirlerine boyun eğerek namazı kılan, zekâtı veren mü'minlerdir."³⁴ âyetiyle Hz. Ali (r.a.)'nin velâyeti bildirilmiştir. Ancak Hz. Peygamber (s.a.v.), insanlardan korktuğu için, ümmet, Hz. Ali'nin velâyetini kabul etmez de dinden çıkar endişesiyle gizlemiştir. Bunun üzerine " *يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِنْ لَمْ يَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رَسُولَ اللَّهِ وَرَسُولَهُ*: Ey Peygamber! Rabbinden sana indirilene tebliğ et, eğer bunu yapmazsan O'nun elçiliğini yapmamış olursun. Allah seni insanlardan korur. Doğrusu Allah kâfirlere doğru yolu göstermez."³⁵ âyeti nâzil olmuştur.³⁶ Hz. Peygamber

²⁸ Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mes'udî, *Murucu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, Beyrut, 1989, c. II, s. 361.

²⁹ Krş. Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, Beyrut, ts., c. III, ss. 39-40; Hatiboğlu, *Siyâsi-İctimâî Hadiselerle Hadis Münasebeti*, s. 39; İbnu'l-Cevzî, *Telbisü İblîs*, s. 98.

³⁰ Bkz. Kubat, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 146-148.

³¹ Hasan b. Yûsuf b. Ali b. Mutahhar Allâme el-Hillî, *el-Elfeyn fî İmâmeti Emîri'l-Mu'minin Ali b. Ebî Tâlib*, Beyrut, 1982, s. 15.

³² Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze Şîilik ve Kolları*, İstanbul, 2011, s. 179; Mustafa Öz, "İmâmiyye", *DİA*, Ankara, 2000, c. XXII, s. 207 vd.

³³ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c. I, s. 162.

³⁴ Mâide, 5/55.

³⁵ Mâide, 5/67.

³⁶ Ebû Cafer Muhammed b. Yakub b. İshâk el-Küleynî, *Usûlu'l-Kâfi*, Tahran, Trs., c. I, s. 298.

(s.a.v.), bu âyetle "Yüce Allah'ın kendisini insanlardan koruyacağını" öğrenip, Hz. Ali (r.a.)'nin imâmetini tebliğ etmediği takdirde elçilik görevini yerine getirmemiş sayılacağı" ikazını alınca, Veda Haccı dönüşü Gadir-i Hum denilen yerde Hz. Ali b. Ebî Tâlib (r.a.)'in imâmetini ilan etmek gereğini hissetmiştir.³⁷

Ayrıca bazı Şîî müellifler, aktardığımız bu hâdiseden farklı olarak, bu âyetin sebep-i nüzûlü hakkında şöyle bir olay aktarmışlardır: Hz. Peygamber (s.a.v.) Mi'rac'a çıkınca, Arş'ın altından Ali b. Ebî Tâlib (r.a.)'in hidâyet bayrağı olduğunu işitmiş, fakat yeryüzüne inince bunu gizlemiştir. Bunun üzerine Allah, "Ey Peygamber! Rabbinden sana indirileni tebliğ et"³⁸ âyetini indirmiştir. Şîî müfessirlere göre bu âyet, Hz. Ali (r.a.) hakkında nâzil olmuştur. Nitekim onlar, bu âyette tebliğ edilmesi gereken şeyin, Ali b. Ebî Tâlib (r.a.)'in hilafeti olduğunu belirtmişlerdir.³⁹

Nassları kendi düşünceleri doğrultusunda yorumlayan Şîî âlimler, " إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقِيكُمْ *Sizin Allah katında en üstünüz, en çok sakınanınızdır*"⁴⁰ meâlindeki âyette yer alan "etkâ" kelimesini, Ca'fer es-Sâdık'a atfederek, "en çok takiiye uygulayan" şeklinde anlamlandırmışlardır. Nitekim Şîîler takiiyeyi vâcip, terk eden de namazı terk etmiş kişiyle aynı kategoride değerlendirmişlerdir.⁴¹

Aktarmaya çalıştığımız bu ve benzeri âyetlere dayanan Şîîler, Hz. Ali (r.a.)'nin imâmet ve hilâfetinin gizli ve açık nass,⁴² vasiyyet ve mucizeyle sâbit olduğuna hükmetmişlerdir.⁴³ Şîîlere göre imâm, Kur'ân'da ve Sünnet'te kendisine isim ve sıfatları itibarıyla açıkça işaret edilen Hz. Ali'dir. İmâmet, ondan sonra da Ehl-i Beyt'in hakkıdır⁴⁴ ve imâmet, kıyâmete kadar onun soyundan gelen mâsum imâmlar tarafından devam edecektir.⁴⁵ Şîîler, daima

³⁷ Küleynî, *Usûlu'l-Kâfî*, c. I, s. 298.

³⁸ Mâide, 5/67.

³⁹ Cemal Sofuoğlu, "Gadir-i Hum Meselesi", *AÜİFD*, Ankara, 1984., c. XXVI, s. 461.

⁴⁰ Hucurât, 49/13.

⁴¹ Krş. Sa'd b. Abdullah Ebu'l-Halef el-Kummî, *Kitâbu'l-Makalât ve'l-Firak*, Nşr. Muhammed Cevâd Meşkûr, Tahran, 1963, s. 127-128; Küleynî, *Usûlu'l-Kâfî*, c. II, s. 217-221; Öz, "Takiiye", *DLA*, c. XXXIX, s. 453; Onat, *99 Soruda İslâm Mezhepleri*, s. 60; Kubat, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, ss. 168-169.

⁴² Ahmed Mahmud Subhi, *Nazariyyetu'l-İmâme Lede's-Şîati'l-İsnâ Aşeriyye*, Beyrut, 1991, s. 79-88.

⁴³ Necmuddîn Ebi'l-Kâsım Ca'fer b. Hasan b. Saîd el-Muhakkik el-Hillî, *el-Meslek fî Usûli'd-Dîn ve Telîhi er-Risâletu'l-Mâtüyye*, Thk. Ridâ el-Üstâdi, Meşhed, 1424, s. 210 vd.

⁴⁴ Sabri Hizmetli, "Genel Olarak Râşid Halifeler Dönemi Olayları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXXIX, s. 32.

⁴⁵ Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*; c. I, s. 146; Krş. Abdulkâdir el-Bağdadî, *Usulu'd-Dîn*, Beyrut, 1981, s. 278; Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn, *Mukaddime*, Beyrut, 1983, s. 155; Avni İlhan, "İmâmet Nazariyesinde Seçim ve Nass Münakaşası", *DEÜİFD*, İzmir, 1983, c. I, s. 142.

Hız. Ali (r.a.)'yi "en efdal/faziletli" olarak hilâfete en lâıyk kişi olarak görmüş ve onu diğer bütün ashaba üstün tutmuşlardır.⁴⁶ Bu düşünceden hareketle Şiiler, ilk üç halifenin hilâfetine bâtil saymakla yetinmemiş, onlara ağır itham ve iftiralarda da bulunmuşlardır. Hız. Ali (r.a.)'ye ait olan imâmet hakkını gasp ettikleri gerekçesiyle Hız. Ebû Bekir (r.a.), Hız. Ömer (r.a.) ve Hız. Osman (r.a.)'ı kusurlu göstermiş, onları şiddetli eleştiriye tâbi tutmuş, onlara sebbetmiş, onlara lânet okumuş, hatta ağır iftiralarda bulunarak onları tekfir etmiştir.⁴⁷ Dahası Şiiler, Hız. Peygamber (s.a.v)'den sonra imâmet hakkının Hız. Ali (r.a.)'ye ait olduğunu kabul etmeyen, onun imâmetini tanımayan bütün sahabeyi de irtidatla (dinden çıkmakla) itham etmişlerdir.⁴⁸

Şiî doktrinde halifeliliğin Hız. Ali (r.a.) ve onun soyundan gelenlerin hakkı olduğu tartışmasız kabul edilmiştir.⁴⁹ Şiiler, nübüvvetin bir devamı niteliğinde saydıkları imâmeti *Usulu'd-Din*'den saymış, tıpkı peygamberlik gibi imâmların mâsum, bu makamın ise ilahî bir lütuf olduğuna inanmışlardır. Onlar, peygamberlerin gönderilmesinin zarureti hususunda söylenebilecek şeylerin tamamının, imâmlar için de söylenmesinin zorunlu olduğunu savunmuşlardır. Hatta onlara göre sadece belli zaman aralıklarında değil, her zaman diliminde imâmlara ihtiyaç vardır. Zira Kur'ân'ın gerçek mesajının anlaşılabilmesi onlara bağlıdır. Yine onlara göre imâmlar da peygamberler gibi insanların hidâyeti ve irşadı ile yükümlüdürler. Ayrıca insanların din ve dünya işlerini düzenleme görevleri de vardır. Bu yönüyle imâmet, peygamberliğin bir devamıdır. Peygamberlerle aynı görevleri haiz oldukları için onların da Allah tarafından seçilmeleri bir zorunluluktur. Bu durumda

⁴⁶ Nâşi el-Ekber, *Mesâilu'l-İmâme*, s. 42 vd.; Muhakkik el-Hillî, *el-Meslek fi Usûli'd-Dîn*, s. 219; Malatî, *et-Tenbîh ve'r-Red*, s. 25; Sa'duddin Mes'ûd b. Ömer et-Taftazânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, Thk. Abdurrahman Umeyre, Beyrut, 1993, c. V, s. 291.

⁴⁷ Muhammed Bâkir el-Meclisî, *Bihâru'l-Envâr*, Beyrut, 1983, c. VIII, s. 301-302; c. XXVII, s. 58; c. XXVIII, s. 157; c. XXX, s. 145; c. XXXI, ss. 601-607; Küleynî, *Usûlu'l-Kâfi*, c. I, ss. 620-621; İhsan İlahi Zahir, *eş-Şîa ve Ehlu'l-Beyt*, Lahor, 1999, s. 101-104; M. Salih Arı, *İmâmîyye Şîası Kaynaklarına Göre İlk Üç Halife*, İstanbul, 2011, s. 72-87; Yüksel Çayiroğlu, "Ehl-i Sünnet ile Şîa Arasındaki Temel İhtilâf Noktaları", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 1, 2013, s. 213; İsmail Altun, "Ehl-i Beytte Hız. Ebû Bekir, Hız. Ömer ve Hız. Osman Sevgisi", *Atatük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 39, Erzurum, 2013, s. 289.

⁴⁸ Krş. Meclisî, *Bihâru'l-Envâr*, Beyrut, 1983, c. VIII, ss. 301-302; c. XXVII, s. 58; c. XXVIII, s. 157; c. XXX, s. 145; c. XXXI, ss. 601-607; Küleynî, *Usûlu'l-Kâfi*, c. I, ss. 620-621.

⁴⁹ Krş. Şeyh Müfid, *Evâilu'l-Makâlât*, s. 2, 23; Muhakkik el-Hillî, *el-Meslek fi Usûli'd-Dîn*, s. 214 vd.; Krş. İbn Hazm, *el-Fisal*, c. IV, s. 89; Öz, *Başlangıçtan Günümüze Şiilik ve Kolları*, s. 61.

Allah tarafından atanma açısından peygamberlerle imâmların arasında herhangi bir farklılık söz konusu değildir.⁵⁰

Nassları batınî bir yoruma tâbi tutan Şiîler, tıpkı Hâricîler gibi, kendi mezhebî yorumlarıyla Allah'ın muradı arasında zerre kadar bir fark bulunmadığına inanmışlardır. Şia kaynaklarında kendi mezheplerinden olmayan muhaliflerin Yahudi, Hristiyan ve Mecûsilerden daha şerli olduğu, mallarını almanın mubah olduğu ve katledilmelerinin de câiz olduğu gibi hükümlere de sıkça yer verilmiştir.⁵¹ Şiîler, bu mezhebi bakışla zaman zaman kendilerinden olmayan Müslümanlarla savaşmakta beis görmemişlerdir. Nitekim Şiî-Karmatîler, Ebû Tâhir Cennâbî önderliğinde 317/930 yılında Mescid-i Haram'ı basarak binlerce hacıyı katletmiş ve Hacer-i Esved'i yerinden sökerek Bahreyn'e götürmüşlerdir.⁵² Ayrıca XVI. yüzyıl başlarında İran'da Şiî inancına dayalı bir devlet kuran Şah İsmail, gönderdiği dâîler vasıtasıyla Anadolu'nun birlik ve beraberliğini bozacak büyük bir Şiî propagandası başlatmış, onun taraftarlarından Şahkulu Baba Tekeli pek çok kimseyi şah tarafına çekmeyi başarmış ve Kütahya'ya kadar ilerlemiştir. 1512'de yine onun taraftarlarından Nur Ali Halife ise Tokat'ı zapt ederek Şah İsmail adına hutbe okutmuştur. Şah İsmail'in sebep olduğu bu karışıklıklar sırasında Anadolu'da 50.000 kadar insan ölmüş ve pek çok ev yağmalanmıştır. Neticede Şah İsmail ile Yavuz Sultan Selim komutasındaki Osmanlı ordusu 23 Ağustos 1514 yılında Çaldıran'da karşı karşıya gelerek savaşmıştır.⁵³ Bütün Anadolu'yu Şiîleştirmek gayesiyle hareket eden Şah İsmail'in hezimetini, Yavuz Sultan Selim'in ise zaferiyle biten bu zorlu savaşta iki taraftan binlerce kişi hayatını kaybetmiştir.⁵⁴

⁵⁰ Krş. Kummî, *Kitâbu'l-Makalâtî'l-Firak*, s. 16; Küleynî, *Usûlu'l-Kâfi*, c. I, s. 176, 270 vd., 286 vd.; Şehristânî, *el-Mîlel ve'n-Nihal*, c. I, s. 163; Bekir Topaloğlu-Ilyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s. 154; Osman Aydın, *Mu'tezilî İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, Ankara, 2003, s. 33; Metin Bozan, "İmâmiyye Şiasının Peygamberlik ve İmâmet Anlayışlarının Mukayesesi", *Dini Araştırmalar*, Cilt: 9, Sayı: 26, Ankara, 2006, s. 97.

⁵¹ Krş. İhsan İlahi Zahir, *Şia'nın Kur'ân İmamet ve Takiyye Anlayışı*, Çev.: Sabri Hizmetli-Hasan Onat, Ankara, 1984, s. 88; Çayıroğlu, "Ehl-i Sünnet ile Şia Arasındaki Temel İhtilâf Noktaları", ss. 207-208.

⁵² Öz, "Şia", *DİA*, c. XXXIX, s. 113; Büyükkara vdğ., *İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 112-113.

⁵³ Mustafa Çetin Varlık, "Çaldıran Savaşı", *DİA*, İstanbul, 1993, c. VIII, s. 193-195.

⁵⁴ Krş. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 2011, c. II, ss. 257-269.

2.3. Mu'tezile

Nassları kendi mezhebî inançları doğrultusunda yorumlayan ve duruşlarını tahkim amacıyla yaptıkları yorumu "mutlak hakikat" kabul eden mezheplerin bir diğeri de Mu'tezile'dir.

İslam tefekkür tarihinde akla en çok önem veren okullardan birisi şüphesiz Mutezile kelâm ekolüdür.⁵⁵ Mu'tezile, kendilerine özgü görüşlerini temellendirirken öncelikli olarak akli kullanmışlardır. Ancak onlar görüşlerini ispat için naslara da dayanmışlardır. Ancak Mu'tezile âlimleri, zâhirî şekliyle kendi prensipleriyle uyumlu kabul ettikleri nassları "muhkem" kabul edip merkeze yerleştirirken, muhaliflerinin görüşlerine delil olabilecek metinleri ise "müteşâbih olarak değerlendirerek kendi görüşleri doğrultusunda te'vîl etmişlerdir.⁵⁶

Malum olduğu üzere Mu'tezile'nin beş temel prensibinden ilki "Tevhid"dir. Mutezile'ye göre Allah'ın sadece zâtı kadîmdir. Allah'ın zâtı dışında O'na kadîm başka sıfatlar atfedilirse, Tevhid sistemi bozulur; bir başka ifadeyle söyleyecek olursak Allah'ın zâtı dışında O'na kadîm başka sıfatlar atfedilirse, bu durumda vahdaniyet zedelenir. Çünkü bu durumda Allah'ın zatından başka kadîm varlıklar (Teaddud-i kudemâ) ortaya çıkar. Oysa Allah haricinde hiçbir varlık kadîm değildir.⁵⁷

Mu'tezile mensupları, Allah'ın kadîr, alîm, basîr vb. sıfatlarının olduğunu kabul ederler, ancak bu sıfatların Allah'ın Zât'ından bağımsız ve ayrı olduğunu kabul etmezler. Onlar, eğer ilâhî sıfatlar Allah'ın Zât'ıyla aynı kabul edilmezse, "Teaddud-i kudema: kadimlerin çokluğu/birden çok ezeli varlık" ortaya çıkacağını ve bunun Tevhid akidesini sona erdireceğini düşünmüşlerdir. Bu düşünceden hareketle, "لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ ثَالِثُ ثَلَاثَةٍ": And olsun «Allah için üçüncüsüdür» diyenler kâfir olmuşlardır.⁵⁸ âyetine dayanan Mu'tezile âlimleri, Allah'ın zâtı dışında O'na başka kadîm sıfatlar atfedenleri, Hıristiyanların uknumlarına benzer şeyler söylemekle, hatta daha da ilerisini söylemekle itham etmiştir.⁵⁹ Mesela Vâsıl b. Atâ, Allah'a kadîm sıfatların nisbet edilmesini şirkle denk tutmuş, benzer görüşte olan ez-

⁵⁵ Kubat, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 209 vd.

⁵⁶ Bkz. Ömer Pakiç, *Mu'tezile ve Yorum*, Ahenk Yayınları, Van, 2005, s. 44-79; Krş. Mustafa Öztürk, *Kur'an'ın Mu'tezilî Yorumu*, Ankara, 2004, s. 245-248.

⁵⁷ Bağdadî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s. 114; Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c. I, s. 44-45; Mağribî, *el-Fıraku'l-Kelâmiyye*, s. 212; Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş*, s. 159; Şerafeddin Gölçük, *Kelâm Tarihi*, Konya, 1992, s. 43.

⁵⁸ Mâide, 6/73.

⁵⁹ Kadî Abdülcebbâr, *Tenzihu'l-Kur'an ani'l-Metâin*, Beyrut, Trs., s. 114; Süleyman Narol, *Mezhebî Aidiyetin Tefsirdeki İzdüşümleri*, Ankara, 2016, s. 319.

Zemahşerî de aksi yaklaşımın Hıristiyanlığın uknûmlarından farklı olmayacağını söylemiştir.⁶⁰

Mu'tezile mensuplarının kendilerine özgü düşüncelerinden biri de Kur'ân'ın mahlûk (yaratılmış) olduğunu iddia etmeleridir. Mutezile'yi böyle bir iddiaya sürükleyen başlıca sebep, yukarıda aktarmaya çalıştığımız Tevhid prensipleridir. Mutezile'ye göre Allah'ın sadece zâtı kadîmdir. Allah'ın zâtı dışında O'na kadîm başka bir sıfat atfedilirse, Tevhid sistemi bozulur; bir başka ifadeyle söyleyecek olursak vahdaniyet zedelenir. Çünkü bu durumda Allah'ın zatından başka kadîm varlıklar (Teaddud-i kudemâ) ortaya çıkar. Halbuki Allah haricinde hiçbir varlık kadîm değildir. O halde, Allah'ın kelâmı olan Kur'ân'ı Kerim de kadîm olamaz. Dolayısıyla Kur'ân'ın yaratılmış olması zorunludur.⁶¹

Mu'tezile kendi iddiasını ispatlamak için nakli delilleri te'vil etmiş ve kendi prensipleri doğrultusunda ulaştığı mezhebî görüşü "mutlak doğru" telakki etmiştir. Nitekim Mutezile Zuhuf Sûresi'nin " *إِنَّا جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ*: Biz onu anlayasınız diye Arapça bir Kur'ân yaptık"⁶² meâlindeki âyeti te'vil ederek, "yapmak" manasına gelen "Ce-a-le" fiilinin "yaratmak" anlamında olduğunu iddia etmişlerdir.⁶³ Mu'tezilî âlimler, buna göre âyetin, "Biz onu anlayasınız diye Arapça bir Kur'ân olarak yarattık" anlamına geldiğini söylemişlerdir.

Oysa İmam Mâturidî (ö. 333/944), Zuhuf sûresinde geçen " *وَجَعَلُوا*: *الْمَلَائِكَةَ الَّذِينَ هُمْ عِبَادُ الرَّحْمَنِ إِنَّا أَشْهَدُوا خَلَقَهُمْ سَخَّرْنَا شَهَادَتَهُمْ وَيُسْأَلُونَ*: Onlar, *Rahmân'ın* kulları olan melekleri de dışı saydılar. Onların yaratılışına şahit mi oldular? Onların (yalan) şahitlikleri yazılacak ve sorgulanacaklardır"⁶⁴ âyetine dayanarak, buradaki " *جَعَلْنَا*: *Cealnâ*" fiilinin "yarattık" anlamında olmadığını söyler.⁶⁵

Görülüyor ki, Mutezile'nin Kur'ân'ı mahlûk sayması, Tevhid sistemlerinin ve aklî görüşlerinin bir sonucudur. Ancak Mutezile mensupları,

⁶⁰ Cârullah Ömer ez-Zemahşerî, *el-Minhâc fî Usûli'd-Dîn*, (Nşr. S. Schmidtke), Stuttgart, 1997, s. 56.

⁶¹ Bağdadî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s. 114; Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c. I, ss. 44-45; Mağribî, *el-Fıraku'l-Kelâmîyye*, s. 212; Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş*, s. 159; Gölcük, *Kelâm Tarihi*, s. 43.

⁶² Zuhuf, 43/3.

⁶³ Kemal Işık, *Mutezilenin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara, 1967, ss. 75-77.

⁶⁴ Zuhuf, 43/19.

⁶⁵ Ebu Mansûr el-Maturidî, *Te'vilatu'l-Kur'an*, Thk. Ertuğrul Boynukalın, İstanbul, 2006, c. XIII, ss. 219-234.

bu hususta kendi iddialarını ispat etmek için aklî delilden faydalanmaya çalışmanın yanında nakli de te'vil yoluna sapsmışlardır.⁶⁶

Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet arasında ihtilâf konusu olan en önemli hususlardan biri de ru'yetullah meselesidir. Mu'tezile'nin, Yüce Allah'ın hem dünyada hem de âhirette görülmeyeceğini söylemesi, "Tevhid Prensipleri" ile doğrudan alakalıdır. Zira onlara göre Cenâb-ı Allah'ın görülebileceğini kabul etmek, O'nun bir mekân ve cihette yer aldığı sonucunu beraberinde getirir ki, bu Allah için muhaldir. Bu nedenle Mu'tezile'ye göre Allah'ın gözle görülmesi, aklî ve mantikî olarak imkânsızdır. Bu nedenle onlar, Allah'ın âhirette gözle görülemeyeceğini iddia etmiştir.⁶⁷

Mu'tezilî âlimler, "لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ" : Gözler O'nu idrâk edemez, halbuki O gözleri idrâk eder"⁶⁸ âyetinin, Allah'ın gözle görülemeyeceğinin kat'î delili olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁶⁹

Ehl-i Sünnet âlimleri ise, "لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ" : Gözler O'nu idrâk edemez, halbuki O gözleri idrâk eder"⁷⁰ âyetinin hükmünün bu dünyaya râci olduğunu ve bu âyetten Allah'ın sadece bu dünyada görülemeyeceği anlamının çıkarılması lazım geldiğini kabul etmişlerdir.⁷¹ Zira Kur'ân'ı Kerim'in âyetleri arasında tenakuzun bulunması imkânsızdır. Bu son âyetin, Allah'ın âhirette görülemeyeceği anlamında olduğunu iddia etmek, "وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَّاصِرَةٌ" : yüzler vardır, o gün taptazedir; Rablerini görecekler"⁷² âyetlerine ters düşer. Ayrıca Kur'ân, Hz. Mûsa (a.s.)'nin "قَالَ رَبِّ ارِنِّي أَنْظُرُ إِلَيْكَ" : Rabbim Kendini bana göster, Seni göreyim"⁷³ dediğini haber verir. Bir peygamber olan Hz. Mûsâ'nın imkânsız olan bir şeyi istemeyeceği meydandadır. Yine Kur'ân, "اللَّهُ نُورٌ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ" : Allah arz ve semavâtın nûrudur"⁷⁴ âyetinde, Allah'dan "Nûr" diye bahsetmiştir. Nûr ise şüphesiz gözle görülür. Dolayısıyla bu da Allah'ın gözle görüleceğini ispat eden bir delildir.⁷⁵

Ehl-i Sünnet'e göre, gerek Nûr âyeti olsun, gerek Hz. Mûsa (a.s.) ile ilgili âyet olsun ve gerekse de yüzlerin Rablerine bakacağını bildiren âyet

⁶⁶ Işık, *Mutezilenin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, s. 77.

⁶⁷ Işık, *Mutezilenin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, s. 73; Pakış, *Mu'tezile ve Yorum*, s. 44 vd.

⁶⁸ En'âm, 6/103.

⁶⁹ Krş. Kâdî Abdulcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 239-242.

⁷⁰ En'âm, 6/103.

⁷¹ Maturidî, *Te'vilatu'l-Kur'an*, c. V, ss. 165-166.

⁷² Kıyâme, 75/22-23.

⁷³ A'râf, 7/143.

⁷⁴ Nûr, 24/35.

⁷⁵ Krş. Maturidî, *Te'vilatu'l-Kur'an*, c. V, ss. 165-166; Işık, *Mutezilenin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, s. 74.

olsun, Allah'ın âhirette görüleceğini beyan etmiştir. Bu sebeple "O'nu gözler idrâk edemez..."⁷⁶ anlamındaki ayetin hükmü, sadece bu dünya içindir. Kısacası, Ehli Sünnet'e göre Allah bu dünyada görülmez, fakat âhirette mutlak surette görülecektir.⁷⁷

Mu'tezile mensuplarının kendi görüşleri doğrultusunda te'vîl ettikleri âyetlerden biri de Kasas Sûresinin 68. âyetidir: Mu'tezilî âlimler, Ehl-i Sünnet âlimlerinin nefy "mâ"sı kabul ederek "وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ" Rabbin, dilediğini yaratır ve seçer. Onların ise seçim hakkı yoktur."⁷⁸ şeklinde anlam verdikleri âyette vârid olan "مَا"yı, "mâ-i mevsûle" kabul ederek âyete "Rabbin, onların hayırına olan şeyleri yaratır ve seçer" anlamını vermişlerdir. Mu'tezile âlimleri, bu yolla âyeti kendi *Salah-Aslah* anlayışlarına göre te'vîl etmişlerdir.

Daha önce de vurguladığımız gibi, Mu'tezile, kendi mezhebî yorumunu diğer yorumlardan üstün kılmak için naklî delilleri te'vîl etmiş ve kendi prensipleri doğrultusunda ulaştığı mezhebî görüşü "mutlak doğru" telakki etmiştir. Bununla yetinmeyen Mu'tezile, gücü elinde bulundurduğu Abbasiler ve Selçuklular döneminde halka ve muhaliflerine mezhebî anlayışını zorla kabul ettirmek için her tür yolu mubah görmüştür. Abbasi halifelerinden Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsık dönemlerinde mezhep, kendi prensiplerini, iktidarın desteğini arkasına alarak halka ve muhaliflerine baskı yoluyla kabul ettirmeye çalışmıştır. 218 (833)'den 234 (848)'e kadar devam eden Mihne⁷⁹ sürecinde Mu'tezile, iktidara eklenerek resmî bir hüviyete kavuşmuş, kendi mezhebî anlayışının herkes tarafından kabul edilmesi doğrultusunda yaptırımlar ve fiilî baskılar yapmıştır. Sünnî düşüncenin öncüleri bu sorgulama düzeninden geçirilmişlerdir. Mesela Selefiyye'nin sembol ismi Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Engizisyon mahkemelerini anımsatan bu sorgu düzeninde sorgulanmış,⁸⁰ hapsedilip kırbaçlanmış,⁸¹ ancak o, Kur'ân'ın

⁷⁶ En'âm, 6/103.

⁷⁷ Maturidî, *Te'vîlatu'l-Kur'an*, c. V, ss. 165-166; Fahreddîn er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, Beyrut, 1981, c. XXX, s. 229; Fahreddîn er-Râzî, *el-Erbâîn fî Usûli'd-Dîn*, Kahire, 1986, c. I, s. 227; Fahreddîn er-Râzî, *el-Mesâilü'l-Hamsûn fî Usûli'd-Dîn*, Beyrut, ts., s. 57-58; Işık, *Mutezilenin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, s. 74.

⁷⁸ Kasas, 28/68.

⁷⁹ Bkz. Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb Fîruzabâdî, *el-Kamusu'l-Muhîr*, Beyrut, 1993, s. 1592; A.J.Wensinck, "Mihne", *İA*, Çev. Heyet, İstanbul, 1977, c. VII, 294.

⁸⁰ Muhammed b. Şâkir el-Kutbî, *Uyunu't-Tevarîh*, Beyrut, 1996, ss. 22-25, 298-306.

⁸¹ Muhammed Ebû Zehra, *İbn Hanbel, Hayatuhu ve Asruhu-Ârâuhu ve Fıkhuhu*, B.y.y. (Dâru'l-Fikri'l-Arabî), 1947, s. 70 vd.

mahlûk olmadığı fikrinden ödün vermemiştir.⁸² Çeşitli işkencelere maruz kalan⁸³ Ahmed b. Hanbel'in ölümüne söz konusu bu sorgulama esnasında maruz kaldığı işkencelerin sebep olduğu söylenir.⁸⁴

Ayrıca Selçuklular döneminde tekrar güçlenen Mu'tezile, Tuğrul Bey'in veziri Ebû Nasr Muhammed el-Kündürî (ö. 456/1063)'nin öncülüğünde⁸⁵ ikinci bir Mihne hadisesinin daha yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Bu süreç, Ehl-i Sünnet âlimlerine karşı baskı ve şiddetin tekrar uygulanması nedeniyle *İkinci Mihne* ya da bilhassa Eş'arî âlimler hedef alındığı için *Mihnetü'l-Eşâira* şeklinde isimlendirilmiştir. Nitekim statükonun gücünü arkasına alan el-Kündürî, sultanın izniyle Mu'tezilî görüşleri benimsemeyen Eş'arîlere cami kürsülerinden lânet okutmuştur.⁸⁶ Bu dönemde Eş'arîlerin ders halkaları dağıtılmış, topluluklar karşısında konuşmaları yasaklanmış, Eş'arî olan vaiz ve kadılar takibata tâbi tutularak görevlerinden uzaklaştırılmıştır. Bu adeta muhaliflerine hayat hakkı tanımayan baskıcı uygulama kısa sürede bütün şark vilayetlerine yayılmıştır.⁸⁷ Mu'tezile mensuplarının kendileri gibi düşünmeyen Müslümanlara karşı başvurdukları baskı ve taziyelerin olanca hızıyla sürdüğü *İkinci Mihne* süreci Tuğrul Bey'in 455/1063 yılında vefatına kadar yaklaşık on yıl devam etmiştir.⁸⁸

2.4. Ehl-i Sünnet

Ehl-i Sünnet âlimleri, teoride "Ehl-i kible tekfir olunamaz" ve "Bir Müslümanı, helâl saymaması koşuluyla, büyük günah işlemesinden ötürü kâfir saymayız. Günah işleyen bir kimseden 'iman' ismini kaldırmayız, bilakis ona «hakiki mü'min» deriz. Bir mü'minin, kâfir olmaksızın, günahkâr olması

⁸² A. J. Wensinck, "Mihne", *İA*, c. VII, s. 293.

⁸³ el-Kutbî, *Uyunu't-Tevarîh*, s. 22-25, 298-306.

⁸⁴ Krş. Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, Beyrut, 1992, c. XI, ss. 334-336.

⁸⁵ Krş. Kubat, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 218; Mehmet Kubat, "«Ötekini» Tanımlama Bağlamında Mu'tezile'nin Sünnî Okunuşu", *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl: 8, Sayı: 21, Erzurum, 2004, s. 56.

⁸⁶ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf İlimine Dair Kuşeyrî Risalesi*, İstanbul, 2014, s. 14; Sabri Yılmaz-Muhammed Selim Kaya, "Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey Döneminde Etkin Bir Âlim: Abdülkerim el-Kuşeyrî ve Şikâyetü Ehlî's-Sünne Başlıklı Risâlesi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 2018/1, Sayı: 40, ss. 207-208.

⁸⁷ Ebû Kâsım Ali b. Hasan İbn Asâkir, *Tebyînu Kizbi'l-Müfterî*, Dimeşk, 1399, s. 276. Krş. Yılmaz-Kaya, "Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey Döneminde Etkin Bir Âlim: Abdülkerim el-Kuşeyrî ve Şikâyetü Ehlî's-Sünne Başlıklı Risâlesi", s. 208.

⁸⁸ Krş. Yılmaz-Kaya, "Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey Döneminde Etkin Bir Âlim: Abdülkerim el-Kuşeyrî ve Şikâyetü Ehlî's-Sünne Başlıklı Risâlesi", s. 208.

câizdir"⁸⁹ gibi vahdeti önceleyen ve Müslümanların birlik ve beraberliğini öne çıkaran evrensel prensipler vaz etmiş olsalar da pratikte bu ilkelerine sadakat gösterdikleri söylenemez. Bu bağlamda Sünnî âlimlerin, kendi temel ilkelerine ters düşme pahasına, konu diğer mezhepler olunca bir takım ön kabullerden soyutlanamadıkları, tamamen «mezhep taassubu» ile hareket ettikleri ve kendi mezhebî yorumlarını "mutlak hakikat" gördükleri dikkatlerden kaçmamaktadır. Meseleye bu perspektiften bakıldığında, tıpkı diğer mezhep mensupları gibi, Ehl-i Sünnet âlimlerinin de kendi mezheplerini «Fırka-i Nâciye: Kurtulan Fırka» kabul edip diğer bütün grupları "Ehl-i bid'at kapsamında kabul ettikleri görülür. Mesela Malatî, Hâricîleri, Müslümanların kanlarını dökmeleri, onları kâfir kabul etmeleri ve Allah'ın haram kıldıklarını helâl saymaları gerekçesiyle tekfir etmiş, hatta onların küfürleri konusunda ümmetin icmâ ettiğini söylemiştir.⁹⁰ Malatî, Hâricîleri kötüleyen birçok hadis, sahabe ve tâbiîn sözü aktararak, onların sapık, kâfir ve müşrik bir grup olduğunu ispat etmeye çalışmıştır.⁹¹

Ayrıca Sünnî âlimlerden bazıları, Mu'tezile'yi Müslüman kabul edip bu mezhebi Müslüman fırkalar arasında zikrederlerken,⁹² bazıları ise onları sapkın ilan ederek küfürle itham etmiş ve İslâm dairesinin dışında göstermişlerdir.⁹³ Yeri gelmişken bir kaç örnekle Ehl-i Sünnet âlimlerinin görüşünü aktararak konuyu vuzuha kavuşturmak istiyoruz:

Örnek I: Ebu'l-Hasan el-Eş'arî

Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/936) hakkındaki genel kanı, onun mezheplerin görüşlerini aktarırken olabildiğince tarafsız, günümüzün deyimiyle oldukça objektif davrandığıdır. *Makalâtu'l-İslâmiyyîn* adlı fırkaların görüşlerini anlattığı eserine bakıldığında bu kanaatin büyük ölçüde doğru olduğu söylenebilir. Ancak *el-İbâne an Usulî'd-Diyâne* adlı eserinde, tersi bir tutumla, Mu'tezile'yi oldukça sert bir üslupla eleştiriye tabi tuttuğu, o tanıdık tarafsız kimliğinden tamamen soyutlanarak aşırı bir mezhep taassubu içine girdiği ve tam manasıyla fanatik bir taraftar kimliğine büründüğü görülür. Meselâ, *el-İbâne*'de "haktan sapmışlar" olanlar olarak nitelendirdiği⁹⁴ Mu'tezilî

⁸⁹ Ali el-Kârî, *Şerhu Fikhi'l-Ekber*, Beyrut, 1994, s. 102 vd.; Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ekber*, (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri içinde), Çev. Mustafa Öz, İstanbul, 1981, s. 25, 89.

⁹⁰ Malatî, *et-Tenbih ve'r-Red*, s. 51.

⁹¹ Malatî, *et-Tenbih ve'r-Red*, ss. 182-183.

⁹² Krş. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c. I, s. 40 vd.

⁹³ Krş. Malatî, *et-Tenbih ve'r-Red*, s. 41.

⁹⁴ Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *el-İbâne an Usulî'd-Diyâne*, Medine, 1410, s. 46.

bilginlerin Kur'ân'ın yaratılmışlığı ile ilgili düşüncelerini eleştirirken, "Her kim Kur'ân mahlûktur derse, hiç şüphesiz kâfir olur"⁹⁵ diyerek Mu'tezile mensuplarını küfürle itham etmektedir. el-Eş'arî ayrıca Ahmed b. Hanbel'in, Mu'tezilî düşüncüyü kast ederek, "hangi küfür bundan daha büyük ve hangi küfür bundan daha şerli olabilir?" şeklinde şaşkınlık ve hayret ifade eden bir soruyla, Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söyleyenleri kâfir kabul ettiğini uzunca anlatmaktadır.⁹⁶ Yine Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, Vekî'den, "Her kim Kur'ân yaratılmıştır derse, o kimse kendisinden tövbe talep edilen bir mürted konumunda kabul edilir. Eğer tövbe ederse ne alâ, yok eğer tövbe etmezse öldürülür"⁹⁷ şeklinde bir görüş aktararak, Kur'ân'ın yaratılmış olduğu fikrine kâil olan Mu'tezile mensuplarının aslında İslâm'dan çıkmış mürtetler hükmünde olduklarını vurgulamak istemiştir.⁹⁸

Örnek II: Ebû Mansûr el-Mâturidî

Ehl-i Sünnet Ekolü'nün inşasında İmam Ebu'l-Hasan el-Eş'arî ile eşit derecede pay sahibi olan Ebû Mansûr el-Mâturidî'ye göre ise Mu'tezile, "ma'dûm, şey(ler)dir. Nesnelere şey oluşları Allah sayesinde değildir; fakat onları yokluktan varlığa çıkaran Allah'tır" dediği için ezelde Allah'tan başka varlıklar benimsemiş olmaktadır. Bu nedenle İmam Mâturidî, Mu'tezile'yi "Tevhid'i reddetmekle" itham etmiştir.⁹⁹ İmam Mâturidî bu düşüncesinin kanıtı olarak da Mu'tezile'yi, "tabiatın iki tanrının eseri olduğuna ve bu tanrılardan birinin diğerinin fiilleri üzerinde herhangi bir etkiye, tasarrufa veya kudrete sahip olmadığına inananlar" şeklinde tanımladığı¹⁰⁰ Zenâdika mezhebiyle özdeşleştirmiş,¹⁰¹ hatta yer yer onlardan daha da çirkin (kabîh) göstermiştir.¹⁰² Ona göre Mu'tezilî düşünüş, tam da Dehriyye ve Zenâdika'nın anlayışına uyum sağlamaktadır.¹⁰³

⁹⁵ Eş'arî, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, s. 59.

⁹⁶ Eş'arî, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, s. 104 vd.

⁹⁷ Eş'arî, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, s. 105 vd.

⁹⁸ Krş. Mehmet Kubat, "Teolojik Bağlamda Ehl-i Sünnet'in Mu'tezile Tanımlamaları", *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl: 9, Sayı: 25, Erzurum, 2005, s. 31.

⁹⁹ Bkz. Ebû Mansûr el-Mâturidî, *Kitabu't-Tevhîd*, Thk. Fethullah Huleyf, Mısır, ts., s. 86.

¹⁰⁰ Mâturidî, *Kitabu't-Tevhîd*, s. 91.

¹⁰¹ Mâturidî, *Kitabu't-Tevhîd*, s. 90.

¹⁰² Mâturidî, *Kitabu't-Tevhîd*, s. 91.

¹⁰³ Mâturidî, *Kitabu't-Tevhîd*, s. 91; Krş. Kubat, "Teolojik Bağlamda Ehl-i Sünnet'in Mu'tezile Tanımlamaları", s. 31.

Örnek III: Ebu'l-Hüseyin el-Malatî

Erken dönem Sünnî âlimlerden Ebu'l-Hüseyin el-Malatî (ö. 377/987), *et-Tenbîh ve'r-Red* adlı eserinde Mu'tezile'yi "Ehl-i kıblenin muhâlifî"¹⁰⁴ ilan edip İslâm dairesinin dışına çıkarmıştır. Nitekim Malatî, "Mu'tezile'nin burada zikretmeyi câiz görmediğim öyle sözleri vardır ki, bu sözleri dolayısıyla onlar İslâm'ın aslından çıkmış, furu-i küfre dalmışlardır"¹⁰⁵ diyerek, Mu'tezile'yi açıkça küfürle itham etmiştir.¹⁰⁶

Örnek IV: Abdulkâhir el-Bağdadî

Sünnî âlimlerin önde gelenlerinden biri olan Abdulkâhir el-Bağdadî (ö.429/1037), *el-Fark Beyne'l-Firak* adlı eserinde Mu'tezile mensuplarını "haktan ayrılmış sapıklar" olarak nitelemiş¹⁰⁷ ve Mu'tezile'nin önde gelen âlimlerinden Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748)'yı, Amr b. Ubeyd (ö. 144/761)'i,¹⁰⁸ Ebû Ali el-Cübbâ (ö. 303/916)'yi,¹⁰⁹ Ebu'l-Huzeyl el-Allâf (ö. 246/860)'i,¹¹⁰ en-Nazzâm (ö. 221/836)'i,¹¹¹ el-Esvârî (ö. 240/854)'yi¹¹² ve Bişr b. el-Mu'temir (ö. 210/825)'i¹¹³ küfürle itham etmiştir.¹¹⁴

Örnek V: Ebû Muzaffer el-İsferâyînî

Ebû Muzaffer el-İsferâyînî (ö. 478/1078) ise, Mu'tezilî âlim el-Esvârî'nin, sapkın sözleriyle Allah'ın kudretini sınırlandırdığı için küfre girdiğini söylemiştir.¹¹⁵ Ayrıca o, Ebû Mûsa el-Murdâr'ın, "İnsanlar, fesahât, belâğât ve nazım açısından Kur'ân'la aynı derecede fasîh ve belîğ bir eser vücuda getirmeye güç yetirebilirler" görüşünü benimsediği için kâfir olduğunu söylemiştir.¹¹⁶ İsferâyînî, Mu'tezilî âlim Ebû Mûsa el-Murdâr (ö. 226/841)'ın "Allah, hem yalan söyleyebilir, hem de zulmedebilir. Böyle yaptığı takdirde

¹⁰⁴ Malatî, *et-Tenbîh ve'r-Red*, s. 35.

¹⁰⁵ Malatî *et-Tenbîh ve'r-Red*, s. 41; Mehmet Kubat, *Malatî ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara, 2010, s. 80 vd.

¹⁰⁶ Krş. Kubat, "Teolojik Bağlamda Ehl-i Sünnet'in Mu'tezile Tanımlamaları", s. 32.

¹⁰⁷ Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Firak*, s. 114.

¹⁰⁸ Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Firak*, s. 119.

¹⁰⁹ Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Firak*, s. 183.

¹¹⁰ Bkz. *el-Fark Beyne'l-Firak*, s. 122.

¹¹¹ Bkz. Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Firak*, s. 146.

¹¹² Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Firak*, s. 151.

¹¹³ Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Firak*, s. 156-157.

¹¹⁴ Krş. Kubat, "Teolojik Bağlamda Ehl-i Sünnet'in Mu'tezile Tanımlamaları", s. 32.

¹¹⁵ İsferâyînî, *et-Tabsîr fi'd-Dîn*, s. 73.

¹¹⁶ İsferâyînî, *et-Tabsîr fi'd-Dîn*, s. 77.

Allah hem yalancıdır, hem de zâlimdir¹¹⁷ dediğini aktararak onun küfre düştüğünü iddia etmiştir.¹¹⁸

Örnek VI: İbn Hazm

Ünlü zâhirî âlim İbn Hazm (ö. 456/1064) da, *el-Fisal fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal* adlı dinler ve mezhepler tarihine dair eserinde Mu'tezile'yi aktarırken, "Mu'tezile'nin Rezillikleri" başlığını atarak Mu'tezile düşüncesini karalayıcı bir üslupla aktarmış, konuyu yukarıda sözünü ettiğimiz diğer Ehl-i Sünnet âlimlerine benzer bir yaklaşımla ele almış,¹¹⁹ böylece kendi mezhebi anlayışını benimsemeyen Mu'tezile konusunda onlarla aynı fikri paylaştığını vurgulamak istemiştir.

Örnek VII: Abdulkerîm eş-Şehristânî

Abdulkerîm eş-Şehristânî (ö. 548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal* adlı eserinde bir yandan Mu'tezile'yi "Müslümanlar" başlığı altında ele alıp görüşlerini aktarırken,¹²⁰ öbür yandan Mu'tezile mensuplarını tekfir etmekten de geri kalmamıştır. Şehristânî, tıpkı İsferyânî gibi, Mu'tezilî âlim Ebû Mûsa el-Murdâr (ö. 226/841)'ın "Allah, hem yalan söyleyebilir, hem de zulmedebilir. Böyle yaptığı takdirde Allah hem yalancıdır, hem de zâlimdir¹²¹ dediğini aktarır.¹²² Mu'tezile'den Hişâm b. Amr el-Fûtî'nin de Kur'ân âyetlerini tahrîf ederek okuduğunu, meselâ Kur'ân'dan, "Allah imanı size sevdirdi ve yüreklerinize hoş gösterdi" meâlindeki âyeti tahrif ederek, "Allah, imanı mü'minlere sevdirmede ve hoş göstermedi" şeklinde ters okuduğunu aktarır.¹²³ Şehristânî ayrıca, İbn Râvendî'den naklen Mu'tezile'nin önde gelen âlimlerinden Câhız'ın, "Kur'ân öyle bir şeydir ki, bazen insan, bazen hayvan şekline girer" dediğini de naklederek¹²⁴ küfre düştüğünü iddia etmiştir.

Örnek VIII: İbn Teymiyye

Selefi düşüncenin sekizinci asırdaki temsilcisi İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ise Mu'tezile'yi "insanların ve mahlûkatın en şerlileri" olarak tavsif

¹¹⁷ İsferyânî, *et-Tabsîr fi'd-Dîn*, s. 78; Krş. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c. I, s. 69.

¹¹⁸ Krş. Kubat, "Teolojik Bağlamda Ehl-i Sünnet'in Mu'tezile Tanımlamaları", s. 33.

¹¹⁹ İbn Hazm, *el-Fisal*, c. V, s. 57; Krş. İlyas Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kâdi Abdulcebbâr*, İstanbul, 2002, s. 177 vd.

¹²⁰ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c. I, s. 40 vd.

¹²¹ İsferyânî, *et-Tabsîr*, s. 78; Krş. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c. I, s. 69.

¹²² Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c. I, s. 69; Krş. İsferyânî, *et-Tabsîr fi'd-Dîn*, s. 78.

¹²³ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c. I, s. 72.

¹²⁴ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c. I, s. 76.

ederek,¹²⁵ Mu'tezilî düşünceyi aşağılayıcı, karalayıcı bir üslupla anlatmış ve bu fırka mensuplarını çoğunlukla sahiplenmedikleri fikirlerle itham etmiş,¹²⁶ böylece klasik Sünnî çizgiyi aynen devam ettirmiştir.¹²⁷

Ehl-i Sünnet'in önde gelen bu âlimlerinin, başta Mu'tezile olmak üzere kendileri dışında kalan diğer mezhep mensuplarına dair aktardıkları bu malumatın, onları Müslümanların gözünden düşürmeye yönelik olduğu rahatlıkla anlaşılmaktadır. Hakikatin tümünü kendi tekellerinde görüp diğer düşüncelere müsamaha kapısını kapatan bazı Sünnî âlimlerin, başta Mu'tezile olmak üzere diğer mezhep mensuplarını ötekileştirip dışlamaya ve sonuçta İslâm dairesinin dışına çıkarmaya sevk eden birinci amilin, mezhep taassubu olduğu rahatlıkla fark edilebilir.

Örnek IX: Eş'arî-Hanbelî Çatışması

Ehl-i Sünnet mensupları yalnız Sünnîlerin dışındaki mezheplerle değil, zaman zaman kendi içlerinde yer alan fırkalarla da şiddetli fikrî çatışmalar yaşamıştır. Mesela İmam Eş'arî, Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra Ehl-i Sünnet'e intisap etmiş¹²⁸ ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ile diğer hadis âlimlerince temsil edilen Selef itikadını benimsediğini açıklamıştır.¹²⁹ Eş'arî, bu süreçte kendisine Hanbelîler arasında yer bulmaya çalışmış, ancak onun kelâm yöntemi, dönemin Hanbelî imamı el-Berbehârî (ö. 329/941) tarafından kabul görmemiş ve reddedilmiştir.¹³⁰ Daha sonra Eş'arî "Kur'an lafızlarının mahlûk olduğu" yönünde farklı bir yaklaşım benimseyince, bu kez tam anlamıyla Hanbelîlerin hedefi haline gelmiştir. Bu süreçten sonra Eş'arî, söz konusu görüşleri nedeniyle canından endişe etmeye başlamış, gizlenmiş ve öldürülmekten korkar hale gelmiştir. Nitekim o öldüğünde kabrinin Hanbelîlerce tahrip edilmesinden endişe edildiği için Bağdat'ın güney

¹²⁵ Krş. Takiyuddîn İbn Teymiyye, *İbn Teymiyye Külliyyatı*, Çev. Heyet, İstanbul, 1998, c. III, s. 334.

¹²⁶ Krş. İbn Teymiyye, *İbn Teymiyye Külliyyatı*, c. IV, s. 149.

¹²⁷ Krş. Kubat, "Teolojik Bağlamda Ehl-i Sünnet'in Mu'tezile Tanımlamaları", s. 33.

¹²⁸ Abdurrahman Bedevi, *Mezâhibu'l-İslamiyyîn*, Beyrut, 1996, s. 493 vd.; İrfan Abdulhamid, "Eş'arî", *DİA*, Ankara, 1995, c. XI, s. 444; Mehmet Kubat, "Eş'arî Ekolünün Öncüsü Olarak Ebu'l-Hasan el-Eşârî ve Kelâmî Görüşleri", *İslâmî İlimler Dergisi*, Yıl: 7, Cilt: 7, Sayı: 1, Çorum, 2012, s. 23.

¹²⁹ Krş. Eş'arî, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, s. 52; Ebu'l-Ferec İbnu'n-Nedim, *Kitâbu'l-Fihrist*, Nşr. M. Rıza Teceddüd, Tahran, 1366, s. 231; Kubat, "Eş'arî Ekolünün Öncüsü Olarak Ebu'l-Hasan el-Eşârî ve Kelâmî Görüşleri", s. 23.

¹³⁰ Krş. Ahmet Saim Kılavuz, "Berbehârî", *DİA*, İstanbul, 1992, c. V, s. 477; Kubat, "Eş'arî Ekolünün Öncüsü Olarak Ebu'l-Hasan el-Eşârî ve Kelâmî Görüşleri", s. 23.

bölgesine gizlice defnedilmek zorunda kalınmıştır.¹³¹ İmam Eş'arî'ye yönelik Hanbelî tepkiler, vefatından sonra da devam etmiş ve öldükten sonra kabri, fanatik Hanbelîlerce birkaç defa tahrip edilmiş ve yakılma teşebbüslerinde bulunulmuştur.¹³²

Eş'arîler ve Hanbelîler arasında çoğunlukla mezhep taassubu ya da her bir mezhebin kendi yorumunu mutlak hakikat kabul etmesi nedeniyle meydana gelen çeşitli olaylar siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel bakımdan insanları en temel haklarından mahrum bırakan olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Mesela Selçuklular döneminde 470/1078 yılında Nizâmiye Medresesi'nden çıkan el-İskenderânî isimli bir fakihin Hanbelileri tekfir eden konuşmalar yapması üzerine çıkan çatışmada, hasta yatağında yatmakta olan bir kişi de dâhil olmak üzere, onlarca kişi ölmüştür. Bu kavga ve kargaşa ortamında İslâm düşünce tarihinin en güzide yapıları arasında gösterilen Nizâmiye Medresesi ile tarihî çarşı ve pazarlar tahrip edilmiştir. Bu esnada can kayıplarıyla birlikte ciddi ekonomik kayıplar da yaşanmıştır.¹³³

Sonuç

Mezhep din olmadığı gibi, dinin yerine de ikâme edilemez. Zira din ilahî kaynaklı iken, mezhepler beşerî nitelikli oluşumlardır. Bu yönüyle semavî dinlerin öğretileri, ilahî nitelikleri dolayısıyla tartışılmaz. Ancak mezhebi görüşler, beşerî nitelikleri yönüyle her zaman tartışılabilirler.

Ne var ki tarihsel süreçte ortaya çıkan bütün mezhepler, nassları kendi mezhebî bakışları ve mezhebî ilkeleri doğrultusunda yorumlayarak sahip oldukları fikirleri "mutlak hakikat" kabul etmiş ve bu tavırları dolayısıyla da mezhebî görüşü adeta din yerine ikâme etmişlerdir. Sözelimi nassları fâsit bir te'vile tabi tutan Hâriciler, kendi yorumlarıyla Allah'ın muradı arasında zerre kadar fark olmadığını iddia etmiş, kendileri gibi düşünmeyen herkesi tekfir edip dışlamışlardır. Başta Hz. Ali ve taraftarları olmak üzere, Muâviye ve bütün taraftarlarını, Cemel ve Sıffîn savaşlarına katılanların hepsini, hakemleri, hakemlerin verdiği hükmü kabul eden herkesi ve bütün günahkârları kâfir saymışlardır. Hâriciler, bu tavırlarıyla Müslümanlar arasında

¹³¹ Osman b. Abdurrahman Ebû Amr İbnü's-Salâh, *Tabakâtu'l-Fukahâ'i's-Şâfiyye*, Beyrut, 1992, c. II, ss. 605-606; İrfan Abdulhamid, "Eş'arî", *DİA*, Ankara, 1995, c. XI, s. 445.

¹³² Krş. İbn Asâkir, *Tebyînu Kizbi'l-Müfteri*, s. 413.

¹³³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, Çev. Abdülkerim Özyayın, İstanbul, 1987, c. X, s. 104; Krş. Ümüt Toru, "Eş'arîlik-Hanbelîlik Farklaşmasının Toplumsal Yansımaları", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 22/1, Haziran 2018, s. 278.

Nehrevân gibi kanlı savaşın meydana gelmesine zemin hazırlamış ve binlerce Müslümanın kanının akmasına sebep olmuşlardır.

Hâkeza Şîa da, nassları bâtinî bir te'vîle tâbi tutarak imâmet görüşleri çerçevesinde yorumlamış, Hz. Peygamber (s.a.v.)'den sonra imâmetin Hz. Ali (r.a.)'ye ait bir hak olduğunu iddia etmiştir. İmâmetin kıyâmete kadar Hz. Ali soyu ile devam etmesi gerektiğini savunan Şiiler, imamların mâsum olduğunu kabul etmeyen herkesi "mü'min" olma vasfını kaybetmişler olarak dışlamıştır. Şiiler, bu mezhebî bakışla kendilerinden olmayan Müslümanlarla savaşmakta beis görmemişlerdir. Nitekim Şii-Karmatîler, 317/930 yılında Mescid-i Haram'ı basarak binlerce hacıyı katletmiştir. Ayrıca Anadolu'nun birlik ve beraberliğini bozacak büyük bir Şii propagandası başlatan Şah İsmail'in sebep olduğu karışıklıklar ve ardından meydana gelen Çaldıran Savaşı'nda binlerce Müslüman ölmüştür.

Mu'tezile ise, kendi görüşlerini destekleyen âyetleri muhkem, diğer mezheplerin görüşünü destekleyen nassları ise müteşâbih kabul etmiş ve nassları daima "Usûl-i hamse: Beş esas" prensipleri doğrultuda yorumlamıştır. Mu'tezile âlimleri, kendileri gibi düşünmeyenleri "Haşviyye" gibi nitelemelerle aşağılayıp küçümsemişlerdir. Mu'tezile, gücü elinde bulundurduğu Abbasiler ve Selçuklular döneminde tarihe I. Mihne ve II. Mihne olarak geçen süreçlerde halka ve muhaliflerine mezhebî anlayışını zorla kabul ettirmek için baskı, dayatma, şiddet, işkence ve hapis gibi her tür yolu mubah saymıştır.

Hâricîler, Şîa ve Mu'tezile kadar aşırı dozda olmasa da Ehl-i Sünnet âlimlerinin de yer yer kendi mezhebî yorumlarını hakikatin yegâne ölçüsü ilan ettikleri, hakikatin kendi tekellerinde olduğunu savundukları dikkatlerden kaçmamaktadır. Her ne kadar Sünnî âlimler, teoride Ehl-i kiblede saydıkları mezhep mensuplarını Müslüman kabul etmiş ve onları İslâm dairesinin dışına çıkarmayıp kardeş saymış olsalar da pratikte tersi bir tutum takınmışlardır. Ehl-i Sünnet'in, diğer mezhepleri "ehl-bid'at" veya "ehl-i dalâlet" gibi tanımlamalarla kategorize ettiği, sapkın ilan ederek tekfir ettiği ve böylece İslâm dairesinin dışına çıkardığı aktardığımız örneklerde açıkça görülmektedir. Sünnîlerin bu tutumu yalnızca kendileri dışındaki mezheplere yönelik olmamış, bilakis Eş'arî-Hanbelî çatışmalarında açıkça görüldüğü gibi, kendi içindeki fırkalara yönelik de olmuştur.

Kısacası mezhepler, duruşlarını tahkim amacıyla yaptıkları yorumu "mutlak hakikat" kabul etmiş, kendi görüşlerini benimsemeyen diğer mezhep, meşrep ve ekolleri ise ötekileştirip dışlamış ve İslâm dairesinin dışına çıkarmışlardır. Hakikati tekelinde görerek beşerî yorumu din yerine ikame

eden mezhep mensupları, Müslümanların birlik ve beraberliğini bozucu, vahdeti zedeleyici tutumları dolayısıyla da zaman zaman gerçek trajedilere sebep olmuşlardır.

Kaynakça

- Abdulhamîd, İrfan, *Dirasât fi'l-Fırak ve'l-Akaidi'l-İslâmiyye*, Beyrut, 1984.
- , "Eş'arî", *DİA*, (XI/444-447), Ankara, 1995.
- Akbulut, Ahmet, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri*, İstanbul, 1992.
- Ali el-Kârî, *Şerhu Fıkhi'l-Ekber*, Beyrut, 1994.
- A. Mustafa, Nevin, *İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*, Çev. Vecdi Akyüz, İstanbul, 1990.
- Altun, İsmail, "Ehl-i Beytte Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman Sevgisi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 39, ss. 265-292, Erzurum, 2013.
- Arı, M. Sâlih, *İmâmîyye Şîası Kaynakların Göre İlk Üç Halife*, İstanbul, 2011.
- Bağdadî, Ebu Mansur Abdulkahir, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, Thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut, Trs.
- , *Kitâbu Usûli'd-Dîn*, Beyrut, 1981.
- Behiy, Muhammed, *İslâm Düşüncesinin İlahi Yönü*, Çev. Sabri Hizmetli, Ankara, 1992.
- Bedevî, Abdurrahman, *Mezâhibu'l-İslamiyyîn*, Beyrut, 1996.
- Büyükkara, Mehmet Ali vdğ., *İslam Mezhepleri Tarihi*, (Ed. Mehmet Ali Büyükkara), Eskişehir, 2010.
- Cürcânî, Seyyid Şerif, *Kitabu't-Ta'rifât*, Kahire, Trs.
- Çayiroğlu, Yüksel, "Ehl-i Sünnet ile Şia Arasındaki Temel İhtilâf Noktaları", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 1, 2013, ss. 199-243.
- Çelebî, İlyas, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kâdı Abdulcebbâr*, İstanbul, 2002.
- Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber*, (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri içinde), Çev. Mustafa Öz, İstanbul, 1981.
- Ebû Zehra, Muhammed, *İbn Hanbel, Hayatuhu ve Asruhu-Ârâuhu ve Fıkhuhu*, Byy. (Dâru'l-Fikri'l-Arabî), 1947.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasen, *el-İbâne an Usuli'd-Diyâne*, Medine, 1410.
- , *Makalâtu'l-İslamiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, Nşr. Helmut Ritter, Weisbaden, 1980.
- Figlalı, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, Ankara, 1993.
- , "Hariciler", *DİA*, (XVI/169-174), Ankara, 1997.
- Fîrûzâbâdî, Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb, *Kâmusu'l-Muhît*, Beyrut, 1987.
- Gölcük, Şerafettin, (Süleyman Toprak ile beraber), *Kelâm*, Konya, 1996.

- , *Kelâm Tarihi*, Konya, 1992.
- Güler, İlhami, "Reel Politikada Dinî Değer, Kavram ve Sembollere Atıfta Bulunmanın Doğurduğu Sorunlar", *İslâmiyât*, C. III, Sayı: 3, Ankara, 2000.
- Hatiboğlu, Mehmed Said, *Hazreti Peygamber'in Vefatından Emevilerin Sonuna Kadar Siyasi-İctimaî Hadiselerle Hadis Münasebeti*, (Basılmamış Doçentlik Tezi), Ankara, 1967.
- Hillî, Hasan b. Yusuf b. Ali b. Mutahhar, *el-Elfeyn fi İmâmeti Emîri'l-Mü'minîn Ali b. Ebî Tâlib*, Beyrut, 1982.
- Hizmetli, Sabri, "Genel Olarak Râşid Halifeler Dönemi Olayları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXXIX, ss. 27-54.
- Işık, Kemal, *Mutezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara, 1967.
- Izutsu, Toshihiko, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, Çev. Selahaddin Ayaz, İstanbul, 1984.
- İbn Asâkir, Ebû Kâsım Ali b. Hasan, *Tebyînu Kizbi'l-Müfterî*, Dimeşk, 1399.
- İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali, *el-Fisal fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*, Beyrut, Ts.
- İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim, *el-İmâme ve's-Siyâse*, Thk. Ali Şîrî, Kum, 1413.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemaluddîn Muhammed b. Mukerram, *Lisanu'l-Arab*, Kum, 1405.
- İbn Teymiyye, Takiyyuddîn Ahmed, *İbn Teymiyye Külliyyatı*, Çev. Heyet, İstanbul, 1998.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdirrahmân b. Ali, *Telbîsu İblîs*, Kahire, Trs.
- İbnu'l-Esîr, İzzu'd-Dîn Ebî'l-Hasen Ali b. Ebî'l-Keram Muhammed b. Muhammed b. Abdî'l-Kerîm b. Abdî'l-Vâhid eş-Şeybanî, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, Çev. Abdülkerim Özaydın, İstanbul, 1987.
- İbnu'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec, *Kitâbu'l-Fihrist*, Nşr. M. Rıza Teceddüd, Tahran, 1366.
- İbnu's-Salah, Osman b. Abdurrahman Ebû Amr, *Tabakâtu'l-Fukahâi's-Şâfiyye*, Beyrut, 1992.
- İsfehânî, Hüseyin b. Muhammed er-Râğıb, *el-Müfredât fi Ğaribi'l-Kur'ân*, İstanbul, 1986.
- İsferayinî, Ebu'l-Muzaffer, *et-Tabsîr fi'd-Dîn*, Nşr. M. Zâhid el-Kevserî, Beyrut, 1983.
- Kâdî, Abdulcebbar, Ahmed, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, Thk. Abdülkerîm Osman, Kahire, 1996.
- , *Tenzîhu'l-Kur'an ani'l-Metâin*, Beyrut, Trs.
- Kaya, Muhammed Selim (Sabri Yılmaz ile birlikte), "Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey Döneminde Etkin Bir Âlim: Abdülkerim el-Kuşeyrî ve Şikâyetü Ehli's-Sünne Başlıklı Risâlesi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 2018/1, Sayı: 40, ss. 203-216.

- Kılavuz, Ahmet Saim, "Berbehârî", *DİA*, (V/476-477), İstanbul, 1992.
- , *Tenzîhu'l-Kur'ân ani'l-Metâin*, Beyrut, Trs.
- Kubat, Mehmet, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Kitap Dünyası Yayınları, İstanbul, 2017.
- , Mehmet Kubat, "Yorumun "Mutlak Hakikat" Kabul Edilmesi ya da Mezhebin Dine Dönüştürülmesi", *Uluslararası İslam ve Yorum Sempozyumu I*, 8-10 Mayıs, C. 1, ss. 317-333, Malatya, 2017.
- , "«Ötekini» Tanımlama Bağlamında Mu'tezile'nin Sünnî Okunuşu", *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl: 8, Sayı: 21, ss. 53-78, Erzurum, 2004.
- , "Teolojik Bağlamda Ehl-i Sünnet'in Mu'tezile Tanımlamaları", *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl: 9, Sayı: 25, ss. 25-52, Erzurum, 2005.
- , "Eş'arî Ekolünün Öncüsü Olarak Ebu'l-Hasan el-Eşârî ve Kelâmî Görüşleri", *İslâmî İlimler Dergisi*, Yıl: 7, Cilt: 7, Sayı: 1, ss. 22-47, Çorum, 2012.
- Kummî, Sa'd b. Abdullah Ebu'l-Halef, *Kitâbu'l-Makalât ve'l-Firak*, Nşr. Muhammed Cevâd Meşkûr, Tahran, 1963.
- Kutbî, Muhammed b. Şâkirî, *Uyunu't-Tevarîh*, Beyrut, 1996.
- Küleynî, Ebû Cafer Muhammed b. Yakub b. İshâk, *Usûlu'l-Kâfi*, Tahran, Trs.
- Mağribî, Ali Abdulfettah, *el-Firaku'l-Kelâmiyye el-İslâmiyye*, Mısır, 1986.
- Malatî, Ebu'l-Hüseyn, *et-Tenbîh ve'r-Red ala Ehl-i'l-Ehvâ ve'l-Bida'*, Tkd. ve Thk. M. Zâhid el-Kevserî, Kahire, I. Baskı 1368/1948, II. Baskı 1997/1418.
- Mâturidî, Ebu Mansûr, *Kitâbu't-Tevhid*, Thk. Fethullah Huleyf, Mısır, Trs.
- , *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, Thk. Ertuğrul Boynukalın, İstanbul, 2006.
- Meclisî, Muhammed Bâkır, *Bihâru'l-Envâr*, Beyrut, 1983.
- Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, *Murucu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, Beyrut, 1989.
- Mevdudî, Ebu'l-A'la, "İslâm'ın İlk Döneminde Siyasî Düşünce", Çev. Aydın Ünlü, (*İslâm Düşüncesi Tarihi* içinde, II/283-299), İstanbul, 1990.
- Muhakkik El-Hillî, Necmuddîn Ebi'l-Kasım Ca'fer b. Hasan b. Said, *el-Meslek fi Usûli'd-Dîn ve Telihî er-Risâletü'l-Mâtüyye*, Thk. Rıda el-Üstadî, Meşhed, 1424.
- Narol, Süleyman, *Mezhebî Aidiyetin Tefsirdeki İzdüşümleri*, Ankara, 2016.
- Nâşî El-Ekber, Ebu'l-Abbas Abdullah b. Muhammed b. Abdillâh el-Enbârî, *Mesâilü'l-İmâme*, Nşr. J. van Ess, Beyrut, 1971.
- Onat, Hasan, *99 Soruda İslam Mezhepleri*, Byy., Trs.
- , Hasan Onat vdğ., *İslâm Düşünce Ekolleri Tarihi*, (İLİTAM, Akuzem Yayınları), Ankara, 2006.
- Öz, Mustafa, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, İstanbul, 2011.
- , *Başlangıçtan Günümüze Şiilik ve Kolları*, İstanbul, 2011.
- , "İmâmîyye", *DİA*, (XXII/207-209), Ankara, 2000.

- , "Takiyye", *DİA*, (XXXIX/453-454), Ankara, 2010.
- , "Şia", *DİA*, (XXXIX/111-115), Ankara, 2010.
- Öztürk, Mustafa, *Kur'ân'ın Mu'tezili Yorumu*, Ankara, 2004.
- Pakiş, Ömer, *Mu'tezile ve Yorum*, Ahenk Yayınları, Van, 2005.
- Râzî, Fahreddin, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, Beyrut, 1981.
- , *el-Erbaîn fî Usûli'd-Dîn*, Kahire, 1986.
- , *el-Mesâilu'l-Hamsûn fî Usûli'd-Dîn*, Beyrut, Trs.
- Sarıkaya, Saffet, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, İstanbul, 2011.
- Sofuoğlu, Cemal, "Gadir-i Hum Meselesi", *AÜİFD*, (XXVI/461-470), Ankara, 1984.
- Subhî, Ahmed Mahmud, *Nazariyyetu'l-İmâme Lede's-Şiati'l-İsnâ Aşeriyye*, Beyrut, 1991.
- Şehristanî, Abdülkerîm, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut, 1986.
- Şeyh Müfid, Muhammed b. Nu'man el-Harisî el-Ukberî, *Evâilu'l-Makâlât*, By., Trs.
- Taftazanî, Sa'du'd-din Mes'ud b. Ömer, *Şerhu'l-Mekâsîd*, Thk. Abdurrahman Umeyre, Beyrut, 1993.
- Tâlibî, Ammar, *Arâu'l-Havârici'l-Kelâmiyye*, Cezayir, 1978.
- Topaloğlu, Bekir, *Kelâm İlmi Giriş*, İstanbul, 2010.
- Toru, Ümüt, "Eş'arîlik-Hanbelîlik Farklılaşmasının Toplumsal Yansımaları", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 22/1, Haziran 2018, ss. 259-292.
- Tümer, Günay, "Din", *DİA*, (XIX/313-315), İstanbul, 1994.
- Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf İlmîne Dair Kuşeyrî Risalesi*, İstanbul, 2014.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 2011.
- Üzüm, İlyas, "Mezhep", *DİA*, (X:XIX/526-527), Ankara, 2004.
- Varlık, Mustafa Çetin, "Çaldıran Savaşı", *DİA*, (VIII/193-195), İstanbul, 1993.
- Wensinck, A.J., "Mihne", *İA*, Çev. Heyet, (VIII/292-294), İstanbul, 1977.
- Yılmaz, Sabri (Muhammed Selim Kaya ile birlikte), "Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey Döneminde Etkin Bir Âlim: Abdülkerim el-Kuşeyrî ve Şikâyetü Ehli's-Sünne Başlıklı Risâlesi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 2018/1, Sayı: 40, ss. 203-216.
- Zahir, İhsan İlahî, *eş-Şîa ve Ehlu'l-Beyt*, Lahor, 1999.
- , *Şia'nın Kur'ân İmamet ve Takiyye Anlayışı*, Çev.: Sabri Hizmetli-Hasan Onat, Ankara, 1984.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, Beyrut, 1992.
- Zemahşerî, Cârullah Ömer, *el-Minhâc fî Usûli'd-Dîn*, (Nşr. S. Schmidtke), Stuttgart, 1997.